

Vzájemné ovlivňování prozódie a syntaxe v překryvech replik*

The interaction of prosody and syntax in overlaps

This article presents findings from a study of overlaps in informal conversations between friends. The interaction of prosody and syntax in overlaps is analysed. The findings suggest that although interactants orient themselves to syntactically complete sentences, the relationship between syntax and prosody is rather negligible. Prosody used in overlaps is influenced mostly by the sequential organization of conversation. In many cases, overlaps are not perceived as problematic and as such do not need resolving. Specific prosodic features are applied especially when (i) interactants aim to take over a turn or (ii) when they believe they have the right to speak.

Key words: conversation analysis, overlaps, prosody, syntax

Klíčová slova: konverzační analýza, překryvy replik, prozódie, syntax

1 Úvod

V článku je popsán vzájemný vztah prozódie a syntaxe v komunikační situaci, kdy souběžně hovoří dva či více účastníků rozhovoru, tj. v překryvu replik (více k pojmu *překryv replik* viz část 2.2). Tento vzájemný vztah je popsán v různých okamžicích: 1. na počátku překryvu replik a 2. v průběhu překryvu replik, včetně 3. situace následující bezprostředně po jeho ukončení. V obou případech je cílem zjistit, jak je prozodická realizace replik ovlivněna tím, zda výpovědi¹

* Tento článek vznikl s podporou grantových projektů GA ČR 15-01116S Syntax mluvené češtiny a Podpora vědeckého výzkumu v oblasti fonetiky, obecné lingvistiky a srovnávací jazykovědy na FF UK v roce 2015, podprojektu Korelace mezi zvukovou realizací reprodukované řeči a její následnou percepcí řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2015.

¹ S ohledem na zkoumaný jev překryvu replik je vhodné rozlišovat určité řečové jednotky. Základní analytickou jednotkou je konverzačněanalytický koncept *repliky* (anglicky *turn*), což je souvislý mluvní celek, který je tvořen jedním účastníkem rozhovoru a který při jeho produkci nebyl vystřídán jiným účastníkem rozhovoru (srov. Nekvapil – Havlík, v tisku). Replika může být tvořena jednou či více *výpověďmi*, které utvářejí celkovou *promluvu*. Přestože pojmy *výpověď* a *promluva* jsou v české lingvistice používány již několik desetiletí (srov. např. Skalička (1937), Mathesius (1942), Hausenblas (1958, 1977), Horálek (1965, 1976) či Nekvapil (1987)), zdaleka nejsou tyto pojmy užívány jednotně a jejich vymezení není vždy zcela zřejmé. *Výpověď* v tomto textu míníme takový úsek řeči, který je v daný okamžik významově a syntakticky úplný a zároveň je nositelem intonačních prostředků modulace řeči (Hrbáček, 2003), tj. včetně intonace a větného přízvuku. Odkláňáme se od české lingvistické

jsou v replikách syntakticky ukončené, či neukončené. V počáteční fázi překryvu replik jde o to, zda v okamžiku, kdy dosavadní posluchač (recipient) vstupuje do repliky aktuálního mluvčího, je výpověď aktuálního mluvčího syntakticky ukončena, či nikoli. Je-li výpověď v daném okamžiku syntakticky neukončená, znamená to, že se de facto jedná o výpověď stále se ještě rozvíjející. V případě průběhu překryvu replik jde pak o to, zda mluvčí spolu souběžně hovořící dokončí v překryvu replik svou výpověď (nikoli nutně svou zamýšlenou promluvu), či nikoli. Ve fázi následující po překryvu replik je předmětem popisu, jak mluvčí navazují na přerušenu výpověď.

Základní výzkumnou otázku můžeme formulovat takto: Ovlivňuje syntaktická (ne)ukončenost výpovědi to, s jakou prozodii jsou v překryvu replik proneseny? A případná doplňující otázka pak zní: Ovlivňuje prozodii, s níž mluvčí promlouvají v překryvech replik, spíše to, o jaký druh překryvu replik se jedná (zejména to, zda jde o kompetitivní, či kooperativní překryv), nebo spíše syntaktická (ne)ukončenost výpovědi, které byly v replikách proneseny?

tradice v tom, že výpověď v našem pojetí nemusí být ukončena ukončující intonací (srov. k tomu *Mluvnici češtiny 3*, s. 306: „Konec výpovědi nebo hranice mezi sousedními výpověďmi jsou v textech mluvených zpravidla signalizovány tzv. koncovým úsekovým předělem: tvoří ho pauza a takové typy intonace, které zanechávají u adresáta dojem ukončenosti, uzavřenosti.“). Pokud bychom za výpověď měli považovat jen takové úseky řeči, jejichž konec je vymezen ukončující intonací, museli bychom za jednu výpověď často považovat i dlouhé repliky, které se skládají z několika výpovědí; srov. např. následující repliku: *to jako to že se občas udělá pupínek neznámá že máme smíšenou pleť, to mně se udělá taky, a mam ji suchou úplně úplně*, (čárkou je značeno mírné stoupnutí hlasem). Takové pojetí odporuje tomu, jak jsou rozhovory sekvenčně utvářeny. Jak ukazujeme v tomto článku, komunikanti se totiž často orientují právě na výpovědi ve smyslu syntakticko-významových celků, chtějí-li převzít repliku. Výpověď proto v našem pojetí může být ukončena i intonací, jíž mluvčí projektuje pokračování repliky další výpovědí. Úsek řeči, který je uveden výše jako příklad, proto považujeme za více-výpovědní repliku, a nikoli za jednu výpověď. *Promluvu* pojímáme v zásadě podobně jako Skalička (1937, s. 163) či Doležel (1960, s. 12), tj. jako *totální sémiologickou reakci*, resp. jako *sémanticky uzavřenou, relativně samostatnou jednotku řeči realizovanou s konkrétním cílem a za konkrétních okolností prostorových a časových jedním mluvčím*. Na rozdíl od obou zmíněných autorů však *promluva* pro nás není vymezena vystřídáním mluvčích. Jednou *promluvou* je pro nás např. vyprávění příběhu, popis, vyložení argumentu apod., a to bez ohledu na to, do kolika *replik* je taková *promluva* rozložena. Vždyť je-li *promluva* v Doleželově pojetí vymezena mimo jiné *konkrétním cílem a sémiotickou uzavřeností*, jen obtížně lze *promluvu* chápat jako synonymum *repliky* v dialogu, jak to Doležel i Skalička činí. Žádají-li mluvčí, popisují-li, argumentují-li apod., nezřídka je toto jednání spojené s jedním konkrétním cílem, ač je rozloženo do několika replik! Ty jsou potom součástí jedné *promluvy*, nikoli samostatnými *promluvami*. Co se týče dalších konverzačněanalytických pojmů, využíváme termíny *střídání replik* (anglicky *turn-taking*) a *překryv replik*. Terminologickou inovací je pojem *místo přídání k vystřídání* (také MPV, anglicky *transition relevance place (TRP)*). Dosud bylo využíváno převážně více popisného termínu „místo relevantní z hlediska střídání replik (mluvčích)“.

2 Sekvenční struktura rozhovorů: střídání replik a překryvy replik

2.1 Sekvenční struktura rozhovorů

Základní charakteristikou všech rozhovorů je to, že jsou do něj obvykle (alespoň pasivně) zapojeni všichni jeho účastníci. Ti, kteří se na něm podílejí aktivně verbálně (tj. nejsou pouze posluchači, ale i mluvčí), se střídají v tom, kdo hovoří. Rozhovor je tedy uspořádán ze sledu či sekvencí střídajících se replik jednotlivých účastníků. Tato skutečnost klade značné nároky jak na samotné účastníky rozhovorů, tak i na badatele usilující o přesný popis sekvenční struktury rozhovorů.

Na otázku, jak je možné, že se mluvčí v rozhovoru většinou dokáží vystřídat, aniž by mezi jejich replikami byly příliš dlouhé pauzy a aniž by zároveň mluvili dlouho souběžně, se pokusili odpovědět Sacks, Schegloff a Jeffersonová (1974) v dnes již klasickém článku popisujícím mechanismus střídání replik mluvčích. Jedním z nejkritičtějších míst popsaného mechanismu je situace, kdy dva či více mluvčích hovoří souběžně. Těmto situacím by totiž měl popisovaný mechanismus předcházet, případně je minimalizovat. Podle výzkumu Heldnera a Edlunda (2010) však 40 % vystřídání replik proběhne v překryvu replik.

2.2 Překryvy replik

Souběžné mluvení dvou či více účastníků rozhovoru označujeme v duchu konverzační analýzy jako *překryvy replik* (anglicky *overlaps*, německy *Überlappungen*). K těmto překryvům může dojít ze dvou důvodů: buď se jedná o (i) úmyslné vstoupení do repliky aktuálního mluvčího, nebo o (ii) neúmyslné překrytí replik.

K úmyslnému překryvu replik může dojít ze dvou důvodů:

1. z kooperativního, např. při pomoci v hledání vhodného či správného slova;
2. z kompetitivního, v tomto případě se jedná o zřejmou snahu získat repliku v daný okamžik.

Vstoupí-li recipient do repliky interlokutora neúmyslně, je to rovněž ze dvou důvodů:

1. aktuální mluvčí vyprojektuje na konci své výpovědi místo příhodné k vystřídání (dále MPV) (jinými slovy to znamená, že signalizuje významově, syntakticky, prozodicky či neverbálně ukončení své repliky) a dosavadní recipient se pokusí na tomto místě (tj. v daném okamžiku) převzít repliku, dosavadní mluvčí však pokračuje v replice;
2. na vyprojektovaném MPV se repliku pokusí převzít dva či více dosavadních recipientů.

Všechny typy překryvů replik mohou mít krátké, či dlouhé trvání. Příčinou dlouhých překryvů replik bývá buď snaha získat repliku, nebo naopak potřeba delší kooperace.

Schegloff (2000) podrobně popisuje, jakým způsobem jsou v rozhovorech vedených v americké angličtině řešeny překryvy replik, pokud komunikující vůbec tuto situaci potřebují nějak (vy)řešit. Schegloff píše o mechanismu (*device*), který sestává ze tří komponentů: (i) souboru prostředků užívaných při řešení překryvu replik; (ii) souboru míst, v nichž jsou tyto prostředky užívány, a (iii) interakční „logiky“, s níž jsou (i) a (ii) užívány.

Základními prostředky, které mluvčí užívají pro řešení překryvu replik, jsou zbrzdování (*hitches*) a perturbace (*perturbation*). V obou případech se jedná o odchylky od trajektorie produkce řeči do této doby projektované. V případě zbrzdování jde o „zádrhely“ v plynulosti řečové produkce: mluvčí prodlužují či opakují jednotlivé segmenty (nejčastěji hlásky či slabiky), případně náhle utnou započaté slovo. U perturbací se jedná o odklon od výchozího prozodického charakteru řečové produkce: mluvčí v průběhu překryvu replik často zvýší a zesílí svůj hlas, příp. změní artikulační tempo. Kdy těchto prostředků mluvčí užijí, je často dáno fází překryvu, během níž jsou užity (*ibid.*, s. 15–19).

Prostředky zbrzdující průběh repliky, tj. protahování nebo opakování segmentů, se užívají zejména tehdy, kdy se o repliku soupeřící mluvčí (či aspoň jeden z nich) ve své replice blíží ke konci výpovědi, a tím pádem i k možnému ukončení repliky (*ibid.*, s. 12–14). Pokud si chtějí podržet repliku i po ukončení překryvu replik, snaží se konec výpovědi, resp. MPV ve své replice oddálit tak, aby svou výpověď (a dosažení tohoto místa) ukončili později než jejich komunikační partner, s nímž o repliku soupeří. Perturbace se užívají zejména v průběhu kompetitivních překryvů replik, příp. tehdy, když aktuální mluvčí chce možnému překryvu replik předejít.

Podle Schegloffa (2000, s. 24) je většina překryvů replik vyřešena velmi rychle, konkrétně během tří slabik, protože mluvčí obvykle neusilují o to, aby mluvili právě v daný okamžik. Pokud se však z nějakého důvodu (a ten je často dán tím, co probíhajícímu překryvu replik předcházelo) chtějí ujmout repliky oba mluvčí na daném místě, začnou spolu o ni soupeřit. Delší kompetitivní překryvy replik jsou tedy podle Schegloffa (1997, 2002) dány spíše sekvenčními a situačními okolnostmi než sociálními rolemi mluvčích, což je důležité konstatování vzhledem k výzkumům, v nichž bylo zjišťováno, zda častěji přerušují muži ženy, či naopak, nadřazení své podřízené apod. (např. Kollock et al., 1985, či West, 1979).

3 Výzkum a analýza

3.1 Popis nahrávek

Data v článku analyzovaná jsou součástí aktuálně vznikajícího souboru nahrávek každodenních přátelských rozhovorů vedených v českém jazyce.

Počet nahrávek	Prům. délka nahrávky	Přepis celých nahrávek	Místo a čas	Počet účastníků rozhovoru	Typ	Problémy
25	1 hodina	Ne	Praha, 2014–2015	2–7	spontánní	venkovní prostředí, hluk

Tabulka 1 Prezentace souboru nahrávek každodenních přátelských rozhovorů

Nahrávky jsou pořizovány samotnými účastníky rozhovorů za nepřítomnosti výzkumníka; jeho nepřítomnost by měla umožnit zachycení nahrávek, v nichž je autocenzura mluvčích omezena. Nahrávající byli vybaveni digitálním záznamníkem Sony ICD-UX533. Byli instruováni, aby diktafon umístili kolmo mezi nahrávané mluvčí tak, aby každý ze zabudovaných mikrofonů snímal polovinu nahrávaných. Mezi požadavky pro nahrávání byly také specifikovány akustické podmínky, tj. aby se respondenti při nahrávání pokusili omezit nežádoucí ruchy z okolí (např. zapnuté rádio nebo televizor). Jak ukazuje tabulka 1, akustické podmínky nebyly vždy ideální. Analyzované nahrávky byly zaznamenány ve formátu 32 bit / 44,1 kHz wav. Shromážděno je již více než 28 hodin rozhovorů.

Pro účely této studie byly vybrány pouze některé nahrávky, zohledňována byla především jejich akustická kvalita a počet účastníků, který umožní kvalitní analýzu překryvů. Ideálním počtem účastníků pro analýzu překryvů replik se zdá být počet mluvčích rovný čtyřem nebo nižší. Účastní-li se rozhovoru více mluvčích, může docházet ke štěpení rozhovoru, což do značné míry znemožňuje analýzu překryvů v rámci jednotlivých souběžně se odvíjejících rozhovorů. Počet čtyř účastníků sice nevyklučuje štěpení rozhovoru, ale stále umožňuje kvalitní analýzu překryvů replik. Překryvy napříč dvěma souběžnými rozhovory nebyly analyzovány.

Kódové označení nahrávky ²	Situace rozhovoru	Délka nahrávky	Místo a čas	Počet účastníků rozhovoru	Typ	Problémy
150321_002	kurz líčení	1:24:09	Praha, 03/2015	4	spontánní	–
150411_001	večeře s přáteli	0:38:26	Praha, 04/2015	4	spontánní	cinkání přiborů
150422_001	káva se sousedkou	1:00:02	Praha, 04/2015	2	spontánní	–
150218_001	rodinná snídanež	0:34:16	Rakousko, 02/2015	4	spontánní	televize v pozadí (část nahrávky)

Tabulka 2 Údaje o analyzovaných nahrávkách

² V kódu nahrávky je zaznamenáno datum nahrávky, tj. rok, měsíc a den, číslo za podtržítkem uvádí počet nahrávek nahraných v daný den na týž diktafon.

3.2 Mluvčí a situace

Analyzovali jsme celkem čtyři nahrávky rozhovorů; tři z nich přitom pořídily ženy a jednu muž. Pořizovatelům nahrávek nebylo blíže specifikováno, jaký věk a pohlaví mají mít ostatní nahrávaní mluvčí. Počet nahrávaných osob nejprve nebyl limitován, ale následně byl omezen na dvě až čtyři osoby včetně nahrávajícího. Mluvčí nebyli o skutečném cíli výzkumu informováni, jen jim bylo povšechně řečeno, že se jedná o výzkum prozódie, a to zejména proto, aby se neobávali toho, že budou podrobně analyzováni, zda „umí mluvit česky“.

U většiny nahrávek se jedná o záznam rozhovoru u oběda nebo večeře v soukromí. Jedná se tedy o neformální rozhovory. Jednotliví mluvčí zachycení na nahrávkách se většinou znají, přičemž jsou buď v příbuzenském vztahu, nebo to jsou přátelé a spolužáci. Nahrávání mluvčí jsou často vysokoškolsky vzdělání. Vysokoškolské vzdělání přitom mívají mluvčí ve věku od 22 do 30 let, zatímco dosažené vzdělání starších mluvčích (40–60 let) je převážně středoškolské. Na několika nahrávkách jsou i mladší mluvčí, kteří aktuálně navštěvují základní nebo střední školu (6–19 let).

3.3 Metoda

Metodologicky vycházíme z etnometodologické konverzační analýzy³. Klíčové jsou pro nás její základní postuláty: a) analyzují se jen reálné rozhovory, tj. rozhovory, jež se neodehrály pro potřeby výzkumníků; b) rozhovory jsou analyzovány velmi detailně, neboť každý detail může být pro sekvenční uspořádání rozhovorů důležitý; c) analýza rozhovorů není prováděna s pomocí apriorních poznatků o tom, co je pro sekvenční uspořádání rozhovorů důležité, a co nikoli. Nárok na detailní analýzu rozhovorů přitom nevylučuje to, že je třeba analyzovat dostatečné množství případů, aby zjištěné poznatky byly aspoň do určité míry zobecnitelné. Konverzační analytici obvykle pracují s větším množstvím dat (srov. k tomu např. vyjádření Schegloffa v úvodu rozhovoru, který byl pořízen během jeho pracovní návštěvy Prahy v roce 1996 (Čmejrková – Prevignano, 2003, s. 12)).

Data jsou pro analytické účely transkribována dle předem stanovených pravidel. Jednotlivé konverzačněanalytické transkripty se mohou lišit v závislosti na autorovi. Základním požadavkem je snadná srozumitelnost přepisu, tj. texty převážně odpovídají běžným ortografickým pravidlům daného jazyka. Navíc jsou doplněny o speciální transkripční značky, které slouží především k záznamu prozodického průběhu (viz Seznam transkripčních značek na konci článku).

³ K etnometodologii viz např. Francis – Hester (2004), česky např. Nekvapil (2010), či kapitolu Harold Garfinkel v knize *Jazyková interakce* (Auer, 2014), ke konverzační analýze viz např. Sidnell – Stivers (2013), česky pak např. kapitulu Harvey Sacks v Auerově knize (2014).

4 Výsledky

Analyzovaných čtyř rozhovorů se celkem zúčastnilo devět mluvčích. Zaznamenali jsme v nich 87 překryvů replik, přičemž v 53 případech dosavadní recipient vstoupil do výpovědi, která nebyla v daný okamžik ještě syntakticky ukončena.⁴ Naproti tomu počátků překryvů replik, jež následovaly po syntakticky ukončené výpovědi, jsme zaznamenali jen 34.⁵

Detailní analýzou jsme dále dospěli k následujícím poznatkům: Většina překryvů replik trvala déle než tři slabiky. Mluvčí přitom často na překryv replik nijak rozpoznatelně nereagovali, to znamená, že v překryvu replik nezesílili či nezvýšili svůj hlas ani nepřerušili svou započatou promluvu, neopakovali její počáteční slabiky ani neprotahovali jednotlivé hlásky. Toto platí nejen pro kooperativní překryvy replik, ale právě pro ně je to typické. Kooperativní překryvy replik pak jsou specifické z hlediska vztahu syntaxe a prozódie v tom, že syntax výpovědi, které zazněly v překryvech, nemá patrný dopad na prozódii, s níž jsou pronášeny. Podívejme se na následující úryvek:

(1) 150411_001 PR11

FA = Fanda

VE = Věrka

1. FA: já a to vymysli: e-, co rádi dělaj, tak ať něco mají,
2. co rádi jedí,
3. (0,6s)
4. ??: ((zasmání))
5. (1s)
6. VE: to ne: to nemůže jim to [co rádi jedí]&
7. FA: [svíčkovu:u]
8. VE: &protože to jim všechno sní že jo, tak to radši si
9. [uvaří něco co,] (.hh) bylo jako [(něco) co nemaj&
10. FA: [jo takhle až potom] [co nemaj rádi&
11. VE: &rádi, aby si jim všechno sně:d, a nevadilo] jim(i)&
12. FA: &no tak/ tak něco co nemaj rádi no. (.) v pohodě,]
13. VE: &to, t[o je (úplně) jasný pře]ce,
14. FA: [pohoda:, klidně,]

Z úryvku (1) je patrné, že syntaktická (ne)ukončenost výpovědi neměla žádný vliv ani na průběh replik, ba ani na umístování počátků překryvů replik. Podíváme-li se však na jiné případy, uvidíme, že syntaktická (ne)ukončenost výpovědi je důležitá zejména tehdy, kdy se recipienti snaží převzít repliku. Komunikanti

⁴ Např.: JI: to se [stírá no: jako,]

KO: [to jako to že se občas u]dělá pupínek

⁵ Např.: PE: to je jedno, k[dyby to dodržovali tak,] měsíc&

AL: [a kolikrát jim daj tak,]

totiž vstupovali do replik aktuálního mluvčího zejména v okamžiku, kdy mluvčí rozpoznatelně syntakticky a sémanticky projektovali konec své výpovědi. V případě, že komunikanti vstoupili do repliky dosavadního mluvčího v okamžiku, kdy do konce jeho probíhající výpovědi zbývalo ještě několik slov či posledních slabik, většinou svůj zájem o převzetí repliky dávali najevo jen opakováním počáteční slabiky své zamýšlené výpovědi, nikoli zesíleným a zvýšeným hlasem. Pokud vstoupili do repliky dosavadního mluvčího s úplným koncem jeho výpovědi, došlo k tzv. terminálnímu překryvu replik (srov. Schegloff 2000, s. 5), který není potřeba vůbec řešit, neboť dojde jen k překrytí jedné či několika slabik. Bezproblémový terminální překryv replik se však mohl vyvinout v překryv kompetitivní („soupeření o slovo“), pokud dosavadní mluvčí pokračoval v replice novou výpovědí. Podívejme se na následující úryvek:

(2) 150422_001 PR3

AL = Alena

PE = Petra

1. PE: on asi přijde večer vorvaný, veme si něco k jídlu,
2. dá si pivo a, de [spát vid', mh]
3. AL: [no, no, přesně no,] no,;
4. PE: a co v té prá/ [ci\ taky už n-, nebyl tak NADŠENý&
5. AL: [a mě to- .h no ↑TAKY VOTRÁVENEJ&
6. PE: &jako z kraje:] že nevim, jestli chtěj&
7. AL: &no:,]
8. PE: &hod[ně práce: a míň platí [nebo (já nevím)]
9. AL: [hm] [hodně práce přes]ně a
10. furt nemaj na vejplaty, furt jim to, prostě protahujou:
11. vejplatní termín prosím tě někdy vosumadvacátýho
12. někdy [až maj] vid' no,
13. PE: [jo]
14. AL: (.hhh) tak je to: ((odkašláni))
15. PE: to je jedno, k[dyby to dodržovali tak,] měsíc&
16. AL: [a kolikrát jim daj tak,]
17. PE: &[jako měsíc že: ale,]
18. AL: [((odkašláni)) kolikrát jim] daj půlku prostě: a,
19. potom až budou peníze mh jako, (.h) chápu na začátku
20. sezóny že to: ale takovejhle hm. (.) no/ ((polknutí))
21. [no nic ale ať se,]
22. PE: [ze začátku byl nadšený]

Na řádcích 4 a 5 je zachycena situace, kdy Petra položila Aleně otázku a vzápětí si na ni sama odpověděla (řádek 4). Alena chtěla nejprve převzít repliku v terminálním překryvu a říci něco úplně jiného (řádek 5; *a mě to*). Na otázku tedy Alena reagovala se zpožděním. Svou rozvíjenou výpověď přerušila, nadechla se, a protože mluvila v překryvu replik s Petrou (řádky 4–7), se zesíleným a zvýše-

ným hlasem jí odpověděla. Petra na překryv replik zareagovala jen chvilkovým zesílením svého hlasu (řádek 4; *NADŠEný*), nikoli však jeho výrazným zvýšením. Své výpovědi ani jedna mluvčí po ukončení překryvu replik už nezopakovala.

Tato situace se užitím kompetitivních prozodických prostředků liší od komunikační situace zachycené na řádcích 15 až 18. Na řádcích 15 a 16 vidíme, jak Alena chtěla převzít repliku po předchozí ukončené výpovědi (*to je jedno*) a jak byla neúspěšná, protože Petra pokračovala v replice novou výpovědí (*kdyby to dodržovali...*). Došlo tedy k delšímu překryvu replik, během nějž ani jedna mluvčí nepoužila prozodické prostředky typické pro soupeření o repliku. Tento překryv replik byl ukončen tím, že Alena přerušila svou rozvíjenou výpověď. Následně si odkašlala, a aniž by zesílila či zvýšila svůj hlas, pronesla znovu, od samého začátku a bez přerušování svou promluvu, což jí umožnila její komunikační partnerka, která přestala hovořit. Petra pokračovala ve své promluvě až poté, co Alena ukončila svou. Ale protože i poté Alena rozvíjela dále svou repliku, došlo k dalšímu překryvu replik (srov. řádky 21 a 22).

Viděli jsme tedy, že z hlediska užití prozodie nastala jiná situace, pokud překryv replik následoval po položené otázce. Takových případů jsme zaznamenali celkem 12, přičemž k překryvům došlo proto, že na otázku odpověděl nejen dotázaný, ale i sám tazatel (případně pokračoval v replice novou výpovědí, aniž by počkal na odpověď na svou otázku). Tyto překryvy replik většinou následovaly, na rozdíl od popsaného případu v předchozím úryvku, až po syntakticky i prozodicky ukončených výpovědích, tj. otázkách. Klíčové je, že otázkou byl zvolen následující mluvčí. Dotázaní mluvčí proto často z překryvu neustoupili a svou odpověď pronesli se zřetelně zesíleným a zvýšeným hlasem, jak je zaznamenáno na řádce 5 předchozího úryvku. Jindy dotázaná opakovala počáteční slabiky své odpovědi, kterou celou pronesla až po ukončení překryvu. Ale i v těchto případech byly počáteční slabiky opakovány s výrazně zesíleným a zvýšeným hlasem:

(3) 150321_002 PR5

KO = kosmetička

Jl = Jitka

1. KO: takže suchá\
2. Jl: mám zrovna to lepší období.
3. KO: [((smích)) jo,]
4. ??: [((smích))]
5. KO: jo/
6. Jl: n[e,]
7. KO: [mívá]te horší/ a [le ty] póry [sou] fu[rt st]ejný,
8. Jl: [no] [↑TO] [↑TO]
9. Jl: to se [střídá no: jako,]
10. KO: [to jako to že se občas u]dělá pupínek
11. neznamená že máme smíšenou pleť, to mně se udělá
12. taky, a mam ji suchou úplně úplně. (.hh)

Na 7. řádku vidíme, že kosmetička položila Jitce otázku (*míváte horší?*) a že ta na ni chtěla odpovědět (řádek 8), kosmetička však i po položené otázce pokračovala v replice (řádek 7), aniž by čekala na Jitčinu odpověď. Jitka na tuto situaci zareagovala tak, že velmi zvýšeným a zesíleným hlasem opakovala úvodní slabiku své odpovědi – *to* (řádek 8). Ucelenou odpověď pronesla až poté, co kosmetička ukončila svou výpověď (řádek 7; *ale ty póry sou furt stejný*). Vzápětí však byla její odpověď překryta další kosmetiččinou výpovědí (řádek 10), která na Jitčinu odpověď vůbec nereagovala.

5 Závěr

V přátelských neformálních rozhovorech, jež jsme analyzovali, je velké množství překryvů replik. Spíše tedy pro tento typ rozhovorů platí zjištění Heldnera a Edlunda (2010), totiž to, že 40 % převzetí replik probíhá v překryvu, než to, že by se mluvčí střídali, aniž by se jejich repliky často a dlouze překrývaly (jak se tvrdí ve většině konverzačněanalytických prací, srov. k tomu např. Sacks et al., 1974, či Clayman, 2013, s. 150). Většina překryvů replik v analyzovaných rozhovorech také trvala déle než tři slabiky, během nichž je podle Schegloffa (2000, s. 24) většina kompetitivních překryvů replik vyřešena. Obě tyto skutečnosti (množství a délka překryvů) jsou patrné i ze tří uvedených úryvků. Přes tyto skutečnosti se v našich rozhovorech neobjevily explicitní stížnosti na přerušování či neumožnění dokončit promluvu. Mluvčí také často na překryvy replik ani nereagovali užitím specifických prozodických prostředků.

Pokud už mluvčí řešili překryvy replik pomocí specifických prostředků, lišilo se jejich užití zejména s ohledem na sekvenční uspořádání rozhovoru. V případě, že dosavadní recipient usiloval převzít repliku, aniž by počkal, až aktuální mluvčí ukončí svou, většinou svůj zájem o převzetí repliky signalizoval opakováním počátečních slov či slabik své zamýšlené promluvy, nikoli zesílením a zvýšením hlasu. Výrazné zesílení a zvýšení hlasu používali mluvčí nejčastěji v situacích, kdy byli otázkou zvoleni jako následující mluvčí a kdy tazatel přesto pokračoval po otázce ve své replice.

Naše poznatky můžeme tedy shrnout do následujících bodů:

- 1) Komunikanti se často snaží převzít repliku před syntakticky a významově projektovaným koncem výpovědi, a to ze dvou důvodů:
 - a) pokud aktuální mluvčí rozvíjí svou repliku několika (mnoha) výpověďmi, usilují recipienti o převzetí repliky právě na konci jednotlivých výpovědí, nikoli až na projektovaném konci celé vícevýpovědní repliky;
 - b) pokud se rozhovoru účastní více než dva mluvčí, je třeba o převzetí soupeřit nejen s aktuálním mluvčím, ale i s ostatními účastníky rozhovoru.

V obou případech se tedy recipienti usilující převzít repliku snaží přerušit aktuálního mluvčího, ovšem nikoli kdekoli, nýbrž tehdy, kdy je syntakticky (a významově) projektováno ukončení výpovědi.

- 2) O repliku soupeří mluvčí zejména tehdy, když dosavadní posluchač byl vyzván k převzetí repliky, především otázkou, a vyzyvatel (tazatel) přesto pokračuje v replice novou výpovědí.
- 3) V kooperativním překryvu replik syntaktická (ne)ukončenost výpovědi neovlivňuje průběh překryvů replik ani umístování jejich počátků, tj. vstupů do repliky aktuálního mluvčího.

LITERATURA

- AUER, P. (2014): *Jazyková interakce*. Praha: Lidové noviny.
- CLAYMAN, S. E. (2013): Turn-constructural units and the transition-relevance place. In: J. Sidnell – T. Stivers (eds.), *The Handbook of Conversation Analysis*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley-Blackwell, s. 150–166.
- ČMEJRKOVÁ, S. – PREVIGNANO, C. L. (2003): On conversation analysis: An interview with Emanuel A. Schegloff. In: C. L. Prevignano – P. J. Thibault, *Discussing Conversation Analysis*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 11–55.
- DOLEŽEL, L. (1960): *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- FRANCIS, D. – HESTER, S. (2004): *An Invitation to Ethnomethodology*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- HAUSENBLAS, K. (1958): Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování. *Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury II*. Praha: SPN, s. 23–48. [též In: HAUSENBLAS, K. (2003): *Miscellanea*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 75–108.]
- HAUSENBLAS, K. (1977): O různých přístupech k výkladu věty a jevů styčných. *Slovo a slovesnost*, 38, s. 43–50.
- HELDNER, M. – EDLUND, J. (2010): Pauses, gaps and overlaps in conversation. *Journal of Phonetics*, 38, s. 555–568.
- HORÁLEK, K. (1965): K teorii věty. *Slovo a slovesnost*, 26, s. 213–217.
- HORÁLEK, K. (1976): Věta a výpověď. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 81–85.
- KOLLOCK, P. – BLUMSTEIN, P. – SCHWARTZ, P. (1985): Sex and power in interaction: Conversational privileges and duties. *American Sociological Review*, 50, s. 24–46.
- MATHESIUS, V. (1942): Řeč a sloh. In: *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, s. 11–102.
- Mluvnice češtiny 3. Skladba* (1987). Praha: Academia.
- NEKVAPIL, J. (1987): Historiografické poznámky k problematice věty a výpovědi. *Jazyko-vedný časopis*, 38, s. 60–76.
- NEKVAPIL, J. (2010): Úvodem k monotematickému číslu „Etnometodologické inspirace“. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 46, s. 497–501.

- NEKVAPIL, J. – HAVLÍK, M. (v tisku): Replika. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SACKS, H. – SCHEGLOFF, E. – JEFFERSON, G. (1974): A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation. *Language*, 50, s. 696–735.
- SCHEGLOFF, E. A. (1997): Whose text? Whose context? *Discourse and Society*, 8, s. 165–187.
- SCHEGLOFF, E. A. (2000): Overlapping talk and the organization of turn-taking for conversation. *Language in Society*, 29, s. 1–63.
- SCHEGLOFF, E. A. (2002): Accounts of conduct in interaction: Interruption, overlap and turn-taking. In: J. H. Turner (ed.), *Handbook of Sociological Theory*. New York: Plenum, s. 287–321.
- SIDNELL, J. – STIVERS, T. (eds.) (2013): *The Handbook of Conversation Analysis*. Malden – Oxford – Chichester: Wiley-Blackwell.
- SKALIČKA, V. (1937): Promluva jako linguistický pojem. *Slovo a slovesnost*, 3, s. 163–166.
- WEST, C. (1979): Against our will: Male interruptions of females in cross-sex conversation. *Annals of the New York Interaction*, 7, s. 87–106.

SEZNAM TRANSKRIPČNÍCH ZNAČEK

/	stoupnutí hlasem
\	klesnutí hlasem
.	výrazné klesnutí hlasem
,	mírné stoupnutí hlasem
↑	prudké stoupnutí hlasem, či vysoké nasazení hlasu
<u>podtržení</u>	zdůraznění slabiky
NAHLAS	řečeno hlasitěji, zesílení hlasu
s:e:	dloužení předcházející hlásky
.hh	slyšitelný nádech (počet <i>h</i> ilustruje délku nádechu)
ne-	nedokončené slovo
(slovo)	předpokládaný, ne dobře srozumitelný výraz
()	nesrozumitelné místo
((smích))	komentář autora transkriptu
(.)	krátká pauza
(0.5)	pauza měřená v desetinách sekundy
[	začátek překryvu replik
]	konec překryvu replik
&	nepřerušené pokračování repliky v případech, kdy je replika rozepsaná do řádků, které na sebe bezprostředně nenavazují

Martin Havlík
 Ústav pro jazyk český AV ČR
 Letenská 4, 118 51 Praha 1
 havlik@ujc.cas.cz

Eliška Zaepernicková
 Fonetický ústav / Ústav obecné lingvistiky FF UK
 nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
 eliska.zaepernickova@mensa.cz